

Civil Liability of Governmental Institutions for Negligence in Facilitating Marriage: A Legal-Jurisprudential Analysis with Emphasis on the Rule of Lā Ḍarar and the Doctrine of Tasbib

Mahmood Akbari¹

1. Corresponding author, Assistant Professor, Department of Law, Faculty of Humanities, Ayatollah Boroujerdi University, Boroujerd, Iran. E-mail: m.akbari@abru.ac.ir

ARTICLE INFO

Article type:
Research Article

Keywords:

Civil Liability of the State, Delay in Marriage, Facilitation of Marriage, Rule of Lā n of Ma Rule of Tasbib, Acts of Social Trusteeship.

ABSTRACT

This article seeks to elucidate the legal and jurisprudential foundations of the civil liability of the three branches of government concerning the phenomenon of delayed marriage among young people. The primary inquiry is whether the improper implementation or non-implementation of laws that facilitate marriage can result in civil liability for governmental institutions, provided that the elements of harm, a wrongful act, and causation are established. The performance of these institutions in facilitating marriage falls within the ambit of "acts of social trusteeship" and, if fault is established, gives rise to liability, as demonstrated by this theoretical-applied study, which employs a descriptive-analytical method.

The Rule of Lā Ḍarar (No Harm) and the Rule of Tasbib (Indirect Causation) serve as the jurisprudential foundation for this liability. The Rule of Lā Ḍarar, thru its "constructive role," not only invalidates harmful rulings but also establishes liability for damages that result from the state's omission or legal vacuums. The Rule of Tasbib, which prioritizes the "customary attribution" of harm, offers a comprehensive framework for attributing the collective harm caused by delayed marriage to the policy failures of institutions, without necessitating proof of intent.

Thru a purposive interpretation of constitutional principles and the critique of the ineffective distinction between sovereign and administrative acts in Article 11 of the Civil Liability Act, the concept of trusteeship can be expanded to "social trusteeship," thereby exposing these institutions to liability from the perspective of positive law. This research is unique in that it combines an analysis of government performance with the Rules of Lā Ḍarar and Tasbib, conceptualizing the damage caused by delayed marriage as "composite damage" (moral, material, and socio-legal) that violates the "right to form a family" as a fundamental right. The proposed remedy is based on the principle of Khatā' al-Hākim fī al-Bayt al-Māl, which mandates specific performance and, in certain circumstances, substitute compensation from the public treasury. This approach is characterized by the state bearing the cost of its own errors. The Court of Administrative Justice is the appropriate court for the adjudication of such claims.

Cite this article: Akbari, M. (2025). Civil Liability of Governmental Institutions for Negligence in Facilitating Marriage: A Legal-Jurisprudential Analysis with Emphasis on the Rule of Lā Ḍarar and the Doctrine of Tasbib. *Population Journal*, 31(130), 99-124.

© The Author(s).

Extended Abstract

Introduction

The multidimensional social crisis that has emerged as a result of the phenomenon of delayed marriage among young people in Iran. Despite the explicit obligations enshrined in the Constitution (Principles 10 and 21) and ordinary statutes such as the Law on Facilitating Marriage for Youth, governmental institutions—which comprise the three branches of power—have exhibited substantial negligence in the execution of their facilitative responsibilities. This article addresses the critical inquiry of whether the civil liability of governmental institutions can be triggered by the improper implementation or outright non-enforcement of marriage-facilitating laws, after the establishment of the essential elements of injury, wrongful conduct, and causation. The fundamental hypothesis posits that by critiquing the conventional interpretation of Article 11 of the Civil Liability Act and advancing an interpretation that is consistent with constitutional principles and the concept of "social trusteeship," such institutions can be held civilly accountable in cases of proven negligence by invoking the jurisprudential rules of *Lā Ḍarar* (in its constructive function) and *Tasbib* (with its emphasis on customary attribution).

Methodology

A descriptive-analytical methodology is employed in this theoretical-applied research, which draws on library-based sources from Imami jurisprudence, Iranian positive law, and contemporary legal doctrines. The research conducts a thorough examination of primary jurisprudential texts, statutory provisions, and judicial approaches, with a particular focus on the constructive interpretation of the Rule of *Lā Ḍarar* and the customary-attribution framework that underpins the Rule of *Tasbib*.

Findings:

1. Jurisprudential Foundations of Liability: The Rule of *Lā Ḍarar*, thru its "constructive role," not only nullifies inherently harmful rulings but also affirms liability for damages that result from governmental omissions or legal vacancies that precipitate widespread harm. At the same time, the Rule of *Tasbib* provides a doctrinal framework that is resilient and allows for the imputation of collective losses that result from policy failures to state institutions, without the need for subjective intent to be proven. This is achieved by prioritizing the "customary attribution" of injury. These two regulations are entirely consistent with the legal theory of "attribution of harm."

2. The Affirmative Duty of Government: In Shi'a political jurisprudence, the Islamic ruler is not merely the executor of divine decrees; rather, they are the guardian (*walī*) of society, responsible for ensuring the well-being of both the world and the individual. The obligation to facilitate marriage is a proactive and affirmative duty that is derived from three sources: the overarching authority of *wilāyah*, the maxim of "*al-‘ādah muḥakkamah*" (custom as a binding authority), and the imperative of Islamic public order. As a result, the disregard of this obligation is a violation of social justice and a transgression of the fundamental purpose of guardianship.

3. Critique of Positive Law: The state is effectively shielded from liability for its sovereign functions by Article 11 of the Civil Liability Act, which establishes an artificial and ineffective distinction between administrative and sovereign acts. This bifurcation is in direct opposition to the duty-centric philosophy of Islamic governance and is in direct opposition to fundamental constitutional principles, particularly Principle 40, which prohibits injury. Negligence in facilitating marriage can be legally reclassified as actionable misconduct thru a systematic, purposive interpretation that is foundational on

three pillars: the primacy of constitutional objectives, the expansion of "trusteeship" to encompass "social trusteeship," and the jurisprudential ethos of duty-orientation.

4. The Multifaceted Nature of Harm: The injury caused by delayed marriage is "composite" (multidimensional), encompassing three interwoven dimensions: spiritual (affecting tranquility, human dignity, and existential fulfillment), material (entailing deprivation of subsidized facilities, loss of economic opportunities, and healthcare costs), and socio-legal (breaching the fundamental "right to form a family" and undermining public order). This damage is established as certain (substantiated by official statistics), direct (directly attributable to systemic governmental failure in customary terms), and compensable (by virtue of the constructive operation of the Rule of *Lā Ḍarar*).

5. Fault and Causation: The fault of governmental institutions is manifested at three interconnected levels: legislative fault (enacting superficial laws devoid of implementation guaranties or failing to amend obstructive regulations), executive fault (misdirecting allocated funds, perpetuating bureaucratic impediments, and pursuing incompatible economic policies), and judicial fault (rendering inconsistent rulings and prolonging family-court proceedings). The "theory of customary causation" in conjunction with the Rule of *Tasbīb* can be used to establish the causal nexus between the collective harm that results from such fault. This theory posits that systemic governmental negligence is generally considered an effective and usual cause of the overall hardship that young people face when deciding to marry.

6. Remedies and Competent Authority: Compensation must be customized to the multifaceted nature of the injury. Specific performance is given absolute priority, which entails compelling the delinquent institution to fulfill its overdue statutory obligations or to invalidate impeding regulations. Substitute compensation from the public treasury (*Bayt al-Māl*) is permissible in exceptional circumstances, as per the principle of *Khata' al-Hākīm fī al-Bayt al-Māl* (the state bears the cost of its own errors). The most effective mechanisms for securing specific performance are provided by the Court of Administrative Justice due to its specialized jurisdiction. However, general civil courts retain jurisdiction in cases where individual harm can be clearly and directly established.

Conclusion and Discussion:

A decisive step toward accountable governance, the realization of social justice, and the reinforcement of systemic legitimacy thru practical adherence to religious and legal commitments is the recognition of civil liability on the part of governmental institutions for negligence in facilitating marriage, which is not only firmly anchored in robust jurisprudential sources and a purposive reading of positive law. The research's novelty is found in its integration of the Rules of *Lā Ḍarar* and *Tasbīb* for the analysis of indirect collective state liability, its conceptualization of delayed marriage as "composite damage" that violates the "right to form a family," and its advancement of an innovative reading of state liability that transcends the obsolete dichotomy between sovereignty and administration in favor of "social trusteeship."

The study proposes a number of strategic recommendations, including the establishment of a national monitoring committee for family and population policies, the enactment of clear legislation on collective state liability, the promotion of judicial precedent thru the acceptance of test cases, and the establishment of transparent financial mechanisms for compensation funds. Nevertheless, the research recognizes certain constraints, such as the current lack of a substantial body of judicial precedent in this particular domain, the evidentiary challenges associated with establishing causation in collective claims (despite the reliance on customary attribution), and its predominantly theoretical orientation. These challenges underscore the urgent necessity for additional judicial and legislative groundwork.

تحلیل فقهی - حقوقی مسئولیت مدنی نهادهای حاکمیتی ناشی از قصور در

تکلیف تسهیل ازدواج؛ با تأکید بر قاعده لاضرر و نظریه تسبیب

محمود اکبری^۱

۱. نویسنده مسئول، دانشکده علوم انسانی، گروه حقوق، استادیار دانشگاه آیت الله بروجردی، بروجرد، ایران. رایانامه: m.akbari@abru.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: علمی-پژوهشی	این نوشتار به دنبال تبیین مبانی فقهی و حقوقی مسئولیت مدنی قوای سه‌گانه درباره پدیده تأخیر در ازدواج جوانان است. پرسش اصلی آن است که آیا سوء اجرا یا اجرا نشدن قوانین تسهیل‌کننده ازدواج، با تحقق ارکان ضرر، فعل زیان‌بار و رابطه سببیت، مسئولیت مدنی نهادهای حاکمیتی را موجب می‌شود. این پژوهش نظری-کاربردی است و به روش توصیفی-تحلیلی نشان می‌دهد عملکرد این نهادها در حوزه تسهیل ازدواج، ذیل «اعمال تصدی‌گری اجتماعی» قرار می‌گیرد و در صورت احراز تقصیر مسئولیت‌آور است. مبنای فقهی این مسئولیت قاعده لاضرر و قاعده تسبیب است. قاعده لاضرر با پذیرش «نقش سازنده» نه تنها به نفي احکام ضرری می‌پردازد، بلکه مسئولیت جبران خسارت ناشی از ترک فعل یا خلأ قانونی دولت را اثبات می‌کند. قاعده تسبیب نیز با تأکید بر «انتساب عرفی» ضرر، بدون نیاز به اثبات قصد و عمد، چارچوبی استوار برای انتساب خسارت جمعی تأخیر در ازدواج به قصور سیاستی نهادها پدید می‌آورد. از منظر حقوق موضوعه، با نقد تفکیک ناکارآمد اعمال حاکمیت و تصدی‌گری در ماده ۱۱ قانون مسئولیت مدنی، همچنین با تفسیری هدفمند از اصول قانون اساسی و توسعه مفهوم تصدی به «تصدی‌گری اجتماعی» می‌توان این نهادها را مسئول دانست. نوآوری پژوهش در تلفیق قاعده لاضرر و تسبیب با تحلیل عملکرد حکومت و تلقی خسارت ناشی از تأخیر در ازدواج «خسارتی مرکب» (معنوی، مادی، اجتماعی-حقوقی) است که «حق بر تشکیل خانواده» را به منزله حقی بنیادین نقض می‌کند. راهکار جبران رویکردی ترکیبی شامل الزام به جبران عینی و در موارد خاص، جبران بدلی از بیت‌المال با استناد به قاعده «خطأ الحاكم فی البیت المال» است. مرجع صالح رسیدگی دیوان عدالت اداری است.
کلیدواژه‌ها: اعمال تصدی‌گری اجتماعی، تأخیر در ازدواج، تسهیل ازدواج، قاعده لاضرر، قاعده تسبیب، مسئولیت مدنی دولت.	استناد: اکبری، محمود (۱۴۰۵). تحلیل فقهی-حقوقی مسئولیت مدنی نهادهای حاکمیتی ناشی از قصور در تکلیف تسهیل ازدواج؛ با تأکید بر قاعده لاضرر و نظریه تسبیب. فصلنامه جمعیت، ۳۱ (۱۳۰)، ۹۹-۱۲۴. © نویسندگان.

۱. مقدمه

تشکیل خانواده و تسهیل به موقع ازدواج نه تنها انتخابی فردی که یکی از ارکان اساسی جامعه اسلامی و تکلیفی عمومی برای «حکومت اسلامی» است. از منظر فقهی و حقوقی، ازدواج سازمان حقوقی ویژه و حکم فطری هماهنگ با آفرینش است که مهم ترین هدف آن تأمین آرامش روانی و کمال معنوی فرد و تضمین بقای نسل و تعادل اجتماعی است (شهید ثانی، ۱۴۱۲، ج ۲: ۶۵؛ صفایی و امامی، ۱۳۹۵: ۱۷-۲۰). این نهاد اگرچه بر پایه توافق دو طرف (ایجاب و قبول) استوار است آثار آن به شدت امری و تکلیف محور به شمار می آید و حاکمیت اراده افراد در دگرگونی آثار متعارف آن بسیار محدود است. این ویژگی ازدواج را از قراردادهای متعارف تجاری متمایز می کند و بر حیثیت عمومی و کارکرد اجتماعی آن صحنه می گذارد (صفایی و امامی، ۱۳۹۱، ج ۱: ۱۵-۲۰). قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران با درک این جایگاه رفیع در اصول متعددی، مانند اصل دهم و بیست و یکم، بر حمایت از نهاد خانواده و ایجاد زمینه های مساعد برای تشکیل آن به منزله «تکلیف حاکمیتی» تأکید کرده است. در فرهنگ اسلامی، ازدواج عملی عبادی-اجتماعی و «نصف دین» محسوب می شود که موجبات کمال معنوی فرد و تعادل جامعه را فراهم می کند (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵: ۳۲۸؛ شهید ثانی، ۱۴۱۲، ج ۲: ۶۵؛ مشکینی، ۱۴۱۸: ۲۷۶).

آمارهای رسمی حکایت از روند نگران کننده افزایش سن ازدواج و کاهش نرخ آن دارد. پدیده تأخیر در ازدواج به چالش چندبعدی اجتماعی تبدیل شده است.^۱ در این میان، این پرسش بنیادین مطرح می شود که آیا نهادهای حاکمیتی که متولی اجرای قانون و تحقق اهداف نظام هستند، در قبال این پدیده و پیامدهای آن «مسئولیت مدنی» دارند. مسئولیت مدنی شاخه ای از مسئولیت حقوقی است و در معنای خاص خود ناظر به قواعدی است که شخص زیان رساننده موظف به جبران خسارت زیان دیده است (کاتوزیان، ۱۳۶۹: ۱۳). هدف غایی آن نیز اعاده وضع پیش از ضرر است، نه مجازات یا تنبیه (بادینی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۲۷-۲۹). این مسئولیت با مسئولیت اخلاقی که ضمانت اجرای آن وجدان است و با مسئولیت کیفری که هدفش دفاع از نظم عمومی است تفاوت ماهوی دارد (حیاتی، ۱۳۹۸: ۲۰-۲۳).

پاسخ به پرسش فوق مستلزم بررسی عمیق و همه جانبه مبانی فقهی مسئولیت، نقد مبانی حقوق موضوعه، تحلیل ماهیت خاص خسارت و تبیین مصادیق تقصیر نهادهای حاکمیتی است.

1- <https://amarfact.com/statistics/marriage-and-divorce-registered-in-iran/>

(تاریخ مراجعه ۱۴۰۴/۱۰/۰۱)

این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و با مطالعه منابع کتابخانه‌ای با اتکا به قواعد لاضرر، تسبیب، در حوزه فقه و حقوق، چارچوبی نظری برای مسئولیت مدنی نهادهای حاکمیتی در این حوزه ارائه داده است. سؤال اصلی پژوهش این است که چگونه می‌توان قصور نهادهای حاکمیتی در تسهیل ازدواج را بر پایه قواعد لاضرر و تسبیب به‌منزله موجبات مسئولیت مدنی تحلیل و اثبات کرد. فرضیه اصلی تحقیق بر این مبناست که با تکیه بر قواعد فقهی لاضرر (با قابلیت نقش‌آفرینی سازنده) و تسبیب (با محوریت انتساب عرفی) و نیز با نقد خوانش سنتی از قوانین موضوعه و ارائه تفسیری منطبق با اصول قانون اساسی و مفهوم «تصدی‌گری اجتماعی» می‌توان برای نهادهای حاکمیتی در صورت قصور در انجام وظایف تسهیل‌کننده ازدواج مسئولیت مدنی قائل شد.

اهمیت این تحقیق در پر کردن خلأ موجود در ادبیات حقوقی کشور درباره پیوند میان «عملکرد سیاستی دولت» و «خسارت‌های جمعی غیرمستقیم» است؛ درحالی‌که بیشتر مطالعات مربوط به مسئولیت مدنی دولت معطوف به خسارات مستقیم مادی یا جانی است، این مقاله با تمرکز بر خسارتی مرکب و چندبعدی ناشی از نقض حقی اساسی، افق جدیدی را در مطالعات حقوق عمومی می‌گشاید. نوآوری اصلی مقاله در سه محور بیان شده است: استفاده از قاعده فقهی تسبیب برای تحلیل مسئولیت نهادهای حکومتی در قبال پیامدهای سیاست‌ها و اقدامات کلان (تقصیر سیاستی)، نگاه به تأخیر در ازدواج نه به‌منزله مسئله‌ای فقط فردی یا فرهنگی، بلکه به‌مثابه نقض «حق بر تشکیل خانواده» که «خسارتی مرکب» (معنوی، مادی، اجتماعی-حقوقی) ایجاد می‌کند و همچنین ارائه خوانشی نوین از مسئولیت دولت با عبور از تفکیک حاکمیت و تصدی و توسعه آن به «تصدی‌گری اجتماعی».

پژوهش‌های پیشین بیشتر در حوزه مسئولیت مدنی دولت است. مطالعاتی مانند زرگوش (۱۴۰۰) در «مسئولیت مدنی دولت» به نقد ماده ۱۱ قانون مسئولیت مدنی پرداخته است، اما به خسارت‌های جمعی ناشی از ترک فعل سیاستی نپرداخته یا مسئولیت مدنی نهادهای حاکمیتی در قصور در تکلیف تسهیل ازدواج هرگز تحقیقی صورت نگرفته است. خلأ اصلی نبود چارچوب فقهی برای انتساب خسارت جمعی نهادهای حاکمیتی ناشی از قصور سیاستی در تسهیل ازدواج است که این مقاله درصدد پر کردن آن است.

۱. چارچوب نظری: مسئولیت مدنی نهادهای حاکمیتی در ترازوی فقه و حقوق

۱-۱. مبانی فقهی مسئولیت: قاعده لاضرر و قاعده تسبیب

در فقه امامیه، مسئولیت مدنی ریشه در قواعد کلی عدالت‌محور دارد. دو قاعده اساسی لاضرر و تسبیب مبنای محکمی برای مسئولیت نهادهای حاکمیتی فراهم می‌آورند.

۱-۱-۱. قاعده لاضرر و نقش سازنده آن

قاعده لاضرر که مستند به حدیث مشهور نبوی «لَا ضَرَرَ وَ لَا ضِرَارَ فِی الْإِسْلَامِ» است، از مشهورترین قواعد فقهی به‌شمار می‌آید (محقق داماد، ۱۴۰۶، ج ۱: ۱۳۱). این قاعده دارای مستندات چهارگانه عقل (به‌منزله مستقلی عقلی)، کتاب (مانند آیات ۲۳۱ و ۲۳۳ بقره)، سنت (روایات متعدد مانند داستان سمره بن جندب) و اجماع است (محقق داماد، ۱۴۰۶، ج ۱: ۱۳۴-۱۳۱).

به این مستندات باید اعتماد فقه‌های متأخر را به اعتبار سندی این قاعده (بی‌آنکه به بررسی تفصیلی نیاز باشد) افزود. قاعده لاضرر به حدی از شهرت و تواتر رسیده است که فقهایی مانند فخرالمحققین ادعای تواتر مضمونی احادیث آن را کرده‌اند (فخرالمحققین، بی‌تا: ۵). شیخ انصاری نیز با استناد به کثرت روایات، بررسی سندی را غیرضروری شمرده (انصاری، ۱۴۱۱، ج ۲: ۱۴۷) و آخوند خراسانی آن را در حد تواتر اجمالی دانسته‌اند (خراسانی، ۱۴۰۶، ج ۲: ۲۲۸). این سطح از اطمینان قاعده را در زمره مسلمات قواعد فقهی قرار می‌دهد و اتکای استدلال بر آن را مستحکم می‌کند. بنا و سیره عقلای عالم نیز که اضرار ناروا به غیر را ناپسند و مستلزم جبران می‌دانند، پشتوانه دیگری برای این قاعده‌اند و شارع مقدس این بنای عقلایی را امضا کرده است (محقق داماد، ۱۴۰۶، ج ۱: ۱۵۱). این بنا خود دلیل مستقلی است که حتی بدون استناد صریح به نصوص، پشتوانه محکمی برای قاعده و ضمان ناشی از آن فراهم می‌کند؛ زیرا عقلا در زندگی اجتماعی زیان رساندن به دیگران را ناپسند و عامل زیان را مسئول جبران می‌دانند و شارع با عدم ردع این بنای عقلایی را امضا کرده است (محقق داماد، ۱۴۰۶، ج ۱: ۱۵۱).

درباره تفسیر «لا» در این قاعده، دیدگاه‌های فقهی مختلفی وجود دارد؛ از نفی حکم ضرری (انصاری، ۱۴۱۱، ج ۱: ۱۴۹)، نفی حکم به لسان نفی موضوع (خراسانی، ۱۴۰۶، ج ۲: ۲۳۰-۲۳۲)، نهی از اضرار (اصفهانی، بی‌تا: ۵۸-۶۰) تا تفسیر حکومتی (خمینی، ۱۴۲۱، ج ۱: ۱۲۳-۱۲۵) که آن را نهی مولوی در مقام حکمرانی می‌داند (محقق داماد، ۱۴۰۶، ج ۱: ۱۴۲-۱۵۰). آنچه برای مسئولیت مدنی دولت حائز اهمیت است، قرائتی جامع است که قاعده را هم ناظر به مرحله تقنین (نفی قوانین زیان‌بار) و هم ناظر به مرحله اجرا (نفی نتایج زیان‌بار اقدامات و ترک مؤثر) می‌داند. بر این اساس، قاعده لاضرر «هم نافی احکام ضرری است و هم در مقام اجرا، هرگونه

عمل زبان‌بار ناروا را باطل می‌شمارد» (محقق داماد، ۱۴۰۶ ق، ج ۱: ۱۵۰-۱۵۰). برخی فقها با تفسیری دیگر از قاعده، آن را ناظر به «نهی ضرر غیر متدارک» دانسته‌اند (فاضل تونی، ۱۳۷۶: ۱۲۳). بر این اساس، مفاد قاعده نه نهی سلبی صرف که تأکیدی حاکمیتی بر لزوم جبران هرگونه زیان وارده است. این قرائت به‌طور مستقیم مسئولیت جبرانی را از لوازم ضروری قاعده برمی‌شمارد و پلی مفهومی به‌سوی نقش سازنده آن می‌زند.

مسئله بنیادین دیگر، قابلیت «نقش‌سازندگی» قاعده لا‌ضرر در ایجاد مسئولیت است. آیا این قاعده فقط نقش بازدارنده و رافع احکام موجود ضرری را دارد یا می‌تواند در جایی که «عدم اقدام» یا «خلاً قانونی» منشأ ضرر گسترده می‌شود مسئولیت و ضمان ایجاد کند؟ دیدگاه مشهور فقها بر پذیرش نقش سازنده قاعده دلالت دارد. ایشان استدلال می‌کنند: «نمی‌توان باور کرد که دایره قاعده لا ضرر محدود به رفع احکام و افعال خاص وجودی باشد و نسبت به مواردی که خلاً قانونی موجب ورود زیان و خسارت می‌گردد نقشی ایفا نکنند... وقتی حکومتی نظام جامعه و ملتی را به‌دست دارد، هرگونه سوء جریان در روابط حقوقی اجتماعی ناشی از عدم تدبیر اوست؛ خواه ناشی از وضع مقررات نامطلوب باشد و خواه ناشی از عدم وضع مقررات و انجام ندادن پیش‌بینی‌های لازم» (محقق داماد، ۱۴۰۶ ق، ج ۱: ۱۶۰). این استدلال برآمده از فقه حکومتی با مبانی تفصیلی‌تر قاعده لا‌ضرر درباره «شمول آن بر امور عدمی» هم‌خوانی کامل دارد. در ادبیات فقهی، بحثی رایج وجود دارد مبنی بر اینکه قاعده تنها نافی احکام موجود ضرری نیست، بلکه در جایی که «عدم حکم» یا «ترک فعل» منشأ ضرر شود، قاعده کشف از لزوم ایجاد حکم جبران‌کننده یا مسئولیت‌آفرین می‌کند (محقق داماد، ۱۴۰۶ ق، ج ۱: ۱۶۰؛ انصاری، ۱۴۱۱ ق، ج ۲: ۱۵۵)؛ بنابراین، ترک فعل مؤثر نهادهای حاکمیتی در انجام تکالیف تسهیل‌کننده ازدواج به‌وضوح ذیل این شمول قاعده قرار می‌گیرد و مسئولیت مدنی آنان را موجه می‌کند. این دیدگاه پشتوانه فقهی مستحکمی برای طرح مسئولیت مدنی دولت در قبال خسارت‌های غیرمستقیم و سیاست‌ساخته (مانند تأخیر در ازدواج) فراهم می‌آورد.

این نقش سازنده قاعده لا‌ضرر زمانی برجسته‌تر و الزام‌آورتر می‌شود که در بستر تکلیف‌محوری ذاتی حکومت اسلامی تحلیل شود. از منظر فقه سیاسی شیعه، حاکم اسلامی فقط مجری احکام نیست، بلکه متولی (ولی) و متکفل امور جامعه و رافع حوایج آن است. مستندات مهمی چون حدیث نبوی «السلطان ولی من لا ولی له» (نراقی، ۱۴۱۲ ق: ۵۳۶؛ شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج ۷: ۱۴۷) و توقیع شریف امام عصر (عج) در ارجاع «حوادث واقعه» به فقها (خمینی، ۱۴۳۴ ق: ۸۳-۸۵)، بر وسعت این ولایت و مسئولیت عام دلالت می‌کنند. در این چارچوب، ترک فعل حکومت در انجام تکلیف مسلم تسهیل ازدواج تنها قصوری اداری نیست،

بلکه نقض غرض از نصب ولی و ایجاد ضرری نارواست. قاعده لاضرر با نفی هرگونه ضرر در اسلام این ترک فعل را ناروا می‌شمرد و در گام بعد، به دلیل نقش سازنده‌اش، مسئولیت جبران خسارت جمعی ناشی از این قصور را بر عهده نظام حکومتی می‌گذارد؛ بنابراین، قصور نهادهای حاکمیتی در این حوزه ذیل قاعده لاضرر، هم ممنوع و هم ضمان آور است.

جمع‌بندی آنکه، قاعده لاضرر در منظومه فقهی تنها قاعده فقهی جزئی نیست، بلکه اصل حاکمی است که حتی بر قواعد مهمی چون «قاعده تسلیط» (الناس مسلطون علی اموالهم) (محقق داماد، ۱۴۰۶، ج ۲: ۱۱۶) که مبین حقوق فردی است تقدم و حاکمیت دارد و آن را در صورت تعارض با نفی ضرر غیر محدود می‌کند (انصاری، ۱۴۱۱، ج ۲: ۱۶۰؛ محقق داماد، ۱۴۰۶، ج ۱: ۱۵۴-۱۵۵). این جایگاه رفیع به طریق اولی، اختیارات حاکمیتی را نیز در برابر ضرر ناروای جمعی مسئول و پاسخ‌گو می‌داند؛ بنابراین، تلقی سنتی از مصونیت دولت در «اعمال حاکمیت» (ماده ۱۱ ق.م.ا) در پرتو این اصل فقهی حاکم نیازمند بازنگری بنیادین است.

۱-۲-۱. قاعده تسبیب و انتساب عرفی ضرر

قاعده تسبیب قاعده بنیادین دیگری در تحلیل مسئولیت مدنی، به‌ویژه در مواردی است که رابطه سببیت مستقیم و بی‌واسطه نیست. تسبیب نوعی از اتلاف است که در آن شخص به‌طور مستقیم موجب تلف نمی‌شود، بلکه با ایجاد زمینه و اسباب، به‌صورت مع‌الواسطه سبب ورود ضرر می‌شود (محقق داماد، ۱۴۰۶، ج ۱: ۱۱۷). در تعریف فقهی، تسبیب «فعلی است که اگر آن فعل نبود، این تلف حاصل نمی‌شد، ولی علت مستقیم آن چیز دیگر است» (طاهری، ۱۴۱۸، ج ۲: ۲۴۷). این تمایز در منابع فقهی با تفکیک «اتلاف بالمباشرة» و «اتلاف بالتسبیب» تبیین شده است. در اتلاف، فرد مستقیم و بی‌واسطه مال را نابود می‌کند (مانند آتش زدن)، حال آنکه در تسبیب، عمل فرد مع‌الواسطه و از طریق فراهم آوردن زمینه یا علت ناقصه به ورود ضرر می‌انجامد (مانند حفر چاه در معبر عمومی که ممکن است به سقوط عابر منجر شود). این امر منطبق با عملکرد نهادهای حکومتی است که اغلب مستقیم مانع ازدواج نمی‌شوند، بلکه با اقدام یا ترک فعل، زمینه‌ساز دشواری آن می‌شوند (محقق داماد، ۱۴۰۶، ج ۱: ۱۱۷؛ طاهری، ۱۴۱۸، ج ۲: ۲۴۷).

مستندات قاعده تسبیب روایات متعددی مانند صحیح حلی و زراره است که بر ضمان صاحب هر چیزی که در راه مسلمانان موجب ضرر شود، تأکید می‌کنند (صدوق، ۱۴۱۳، ج ۴: ۱۵۳-۱۵۵). این روایات -از جمله صحیح حلی، صحیح زراره، موثق سماعه و روایت سکونی- با عباراتی کلی مانند «كُلُّ شَيْءٍ يَضُرُّ بِطَرِيقِ الْمُسْلِمِينَ فَصَاحِبُهُ ضَامِنٌ» (حرّ عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۹: ۲۴۴). دایره شمول قاعده را بسیار گسترده ترسیم می‌کنند. اتفاق نظر فقها بر ضمان ناشی از تسبیب نیز چنان است

که صاحب جواهرالکلام ادعای «تفی هرگونه اختلاف» در این باب کرده است (نجفی، ۱۳۶۲، ج ۳۷: ۴۶؛ محقق داماد، ۱۴۰۶، ق، ج ۱: ۱۱۸). این مستندات قوی قاعده تسبیب را به منزله اصل مسلم فقهی برای تحلیل مسئولیت‌های غیرمستقیم تثبیت می‌کند. این روایات اطلاق می‌کنند و عدم لزوم دخالت عمد و قصد را در تحقق ضمان ناشی از تسبیب نشان می‌دهند. آنچه مهم است ملاک اصلی در تحقق ضمان تسبیب «احراز انتساب عرفی» خسارت به فعل شخص است، نه اثبات قصد و عمد وی در وارد کردن زیان. روایات قاعده، با اطلاق خود، اعم از فعل عمدی و غیرعمدی هستند (طاهری، ۱۴۱۸، ق، ج ۲: ۲۴۹)؛ به بیان دیگر، تقصیر شخصی شرط نیست، بلکه کافی است عمل یا ترک فعل فرد، در نظر عرف، علت متعارف و مؤثر در وقوع ضرر شناخته شود (محقق داماد، ۱۴۰۶، ق، ج ۱: ۱۲۰). این ویژگی قاعده تسبیب را برای تحلیل «تقصیر سازمانی» یا «قصور سیاستی» نهادهای پیچیده حاکمیتی ایده‌آل می‌کند؛ جایی که ممکن است نتوان تقصیر مستقیم فردی را احراز کرد، اما عملکرد کلی نهاد (مانند تصویب قانون ناکارآمد یا ایجاد بوروکراسی خفه‌کننده) از روی عرف به منزله علت زمینه‌ساز و مؤثر در ایجاد خسارت جمعی (مانند تأخیر در ازدواج) منتسب می‌شود.

عملکرد نهادهای حاکمیتی در بسیاری از موارد از جنس تسبیب است. هنگامی که قوه مقننه قانونی ناکارآمد تصویب می‌کند یا قوه مجریه با سوءمدیریت، بوروکراسی پیچیده یا تأمین نکردن منابع اجرای قوانین حمایتی را با مشکل مواجه می‌کند، این نهادها زمینه‌ساز (مسبب) ورود خسارت به جوانان می‌شوند. آن‌ها مستقیم فردی را از ازدواج باز نداشته‌اند، اما با ایجاد مانع، شرایط دشوار یا انتظارات فریبنده، علت مؤثری در تصمیم به تأخیر انداختن ازدواج شده‌اند. در چنین مواردی، اگر بتوان این قصور را علت تأخیر در ازدواج دانست، به استناد قاعده تسبیب، ضمان و مسئولیت جبران خسارت متوجه آنان خواهد بود.

یکی از مسائل پیچیده در تسبیب اجتماع اسباب است. هنگامی که چند عامل در بروز خسارت دخیل باشند فقها دیدگاه‌های مختلفی ارائه داده‌اند: سبب مقدم در تأثیر، سبب متأخر در وجود، سبب اقوا، سبب متعارف و تساوی اسباب. پدیده تأخیر در ازدواج اغلب حاصل اجتماع اسباب متعدد و گاه هم‌زمان از سوی قوای سه‌گانه است. در فقه، برای موارد اجتماع اسباب متعدد (مانند حفر چاه و قرار دادن سنگ روی آن) دیدگاه‌های مختلفی مطرح است: سبب مقدم در تأثیر، سبب متأخر در وجود، سبب اقوا و تساوی اسباب. دیدگاهی که با روح عدالت و هدف جبران خسارت در مسئولیت مدنی هماهنگ‌تر است، مسئولیت مشترک همه اسباب مؤثر و متعددی است، به شرط آنکه انتساب عرفی ضرر به هریک محرز شود (محقق داماد، ۱۴۰۶، ق، ج ۱: ۱۳۰-۱۲۸؛ نجفی، ۱۳۶۲، ج ۳۷: ۱۴۷).

بر این اساس، اگر قصور تقنینی مجلس، اجرایی دولت و قضایی قوه قضائیه هر سه علل

مؤثر و متعارف در ایجاد فضای دشوار ازدواج باشند می‌توان با لحاظ میزان تأثیر هریک مسئولیت مدنی مشترک و متناسبی را برای آن‌ها قائل شد؛ همچنین، نظریه سبب متعارف، که بر استناد عرفی تأکید می‌کند، برای تحلیل رابطه سببیت در خسارت‌های جمعی بسیار راه‌گشا است (خسروی و سلیمانی، ۱۳۹۸: ۸۵).

نتیجه آنکه قاعده تسبیب با ارائه چارچوبی برای تحلیل رابطه سببیت غیرمستقیم و مسئولیت زمینه‌ساز، ابزار فقهی مناسبی برای انتساب خسارت جمعی تأخیر در ازدواج به قصور نهادهای حاکمیتی فراهم می‌کند. وقتی دولت با وعده حمایت انتظار ایجاد می‌کند، ولی در عمل با ترک فعل (اجرا نشدن قانون) یا سوء فعل (ایجاد بوروکراسی مزاحم) زمینه اضرار را فراهم می‌آورد، به موجب این قاعده ضامن خسارات وارده شناخته می‌شود.

۲-۱. مبانی نظری مسئولیت مدنی و انطباق آن با حکومت

در علم حقوق، مبانی مسئولیت مدنی حول محور نظریه‌های تقصیر، خطر، تضمین حق و انتساب می‌چرخد (حیاتی، ۱۳۹۸: ۱۴۴-۱۴۶). نظریه تقصیر کهن‌ترین نظریه است و مسئولیت را منوط به اثبات تقصیر زیان‌رسان می‌داند (حیاتی، ۱۳۹۵: ۳۱). با گسترش انقلاب صنعتی و پیچیده شدن روابط ناکارآمدی این نظریه در جبران خسارت قربانیان آشکار شد و نظریه خطر مطرح شد که مسئولیت را مبتنی بر ایجاد محیط خطرناک یا بهره‌برداری از یک فعالیت می‌دانست، بی‌نیاز از اثبات تقصیر (بادینی، ۱۳۸۴: ۲۴۶). نظریه تضمین حق نیز با محوریت قرار دادن حق زیان‌دیده درصدد تبیین مسئولیت بود (کاتوزیان، ۱۳۶۹: ۴۵؛ بادینی، ۱۳۸۴: ۲۹۸).

در میان این نظریات، نظریه انتساب ضرر، که ریشه در مبانی فقهی دارد، انعطاف بیشتری برای تحلیل مسئولیت نهادهای پیچیده مانند دولت دارد. بر این اساس، مسئولیت بر عهده شخصی است که ضرر، از نظر عرفی به رفتار (فعل یا ترک فعل) او مستند باشد (انصاری و مبین، ۱۳۹۰: ۴). این نظریه، که ریشه در مبانی فقهی دارد، در نظام‌های حقوقی معاصر با نظریاتی مانند «مسئولیت مبتنی بر تضمین حق» و «نظریه خطر دولتی» تکمیل شده است. براساس این نظریه‌ها، حتی در صورت نبود تقصیر شخصی دولت به دلیل ایجاد زمینه‌های خطر عمومی (مانند سیاست‌های اقتصادی تورمی یا نبود نظارت کافی) مسئول شناخته می‌شود (بادینی، ۱۳۸۴: ۲۹۸-۳۰۲). این نظریه‌ها با قاعده فقهی لاضرر در نقش سازنده آن و قاعده تسبیب با تکیه بر انتساب عرفی هماهنگی کامل دارند و به دلیل هم‌خوانی کامل با چارچوب قاعده تسبیب و محوریت دادن به «انتساب عرفی» ظرفیت زیادی برای تحلیل مسئولیت نهادهای پیچیده دارند. این نظریه از محدودیت‌های نظریه صرف تقصیر (نیازمند اثبات خطای شخصی) و اشکالات

نظریه محض خطر (غفلت از رابطه سببیت و انتساب) عبور می‌کند (طباطبایی مؤتمنی، ۱۳۸۵: ۳۹۰-۳۹۵). در مسئله تأخیر در ازدواج، قصور سیاستی نهادهای حاکمیتی (مانند ناکارآمدی قانون، سوءمدیریت یا تأمین نکردن منابع) ممکن است تقصیر شخصی مشخصی نداشته باشد، اما از نظر عرفی علت مؤثر و متعارف در ایجاد فضای دشوار برای ازدواج و خسارت‌های ناشی از آن است. بر این اساس، مسئولیت بر مبنای انتساب عرفی ضرر به عملکرد نهاد بازمی‌گردد؛ بنابراین، تلفیق مبانی فقهی (لاضرر و تسبیب) با نظریه انتساب چارچوبی مستحکم و منعطف برای مسئولیت‌شناسی مدنی دولت در قبال خسارت‌های جمعی و غیرمستقیم فراهم می‌کند.

۱-۳. تکلیف ایجابی حکومت در تسهیل ازدواج: از نفی ضرر تا اقامه عدل

براساس تحلیل پیشین، قاعده لاضرر با نقش سازنده خود مسئولیت دولت در قبال ترک فعل را تبیین می‌کند (محقق داماد، ۱۴۰۶ ق، ج ۱: ۱۶۰)؛ باین‌حال، در منظومه فقه شیعه، تکلیف حاکم اسلامی فراتر از نفی ضرر و جبران آن است. مشروعیت حکومت اسلامی ذیل مفهوم «ولایت» و بر پایه «اقامه قسط» و «تأمین مصالح عمومی» تعریف می‌شود (خمینی، ۱۴۳۴ ق: ۴۸-۵۲). از این منظر، حاکم اسلامی «ولی» جامعه است و براساس حدیث نبوی «السلطان ولی من لا ولی له» (حر عاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۱۷: ۳۳۶، ح ۱) و توقیع شریف امام عصر (عج) (طبرسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۲: ۴۸۳) متکفل رفع حوایج و تأمین سعادت دنیوی و اخروی مردم است. با استناد به سیره معصومین می‌توان استدلال کرد که ولایت حاکم اسلامی تنها قراردادی اجتماعی برای دفع ضرر نیست، بلکه سرپرستی مسئولیت‌پذیر و عاطفی است که در سنت امامان شیعه (ع) ریشه دارد. حاکم نیز به‌منزله نائب امام (عج) موظف است این سبک از سرپرستی را الگو قرار دهد (طبرسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۲: ۴۹۶-۴۹۸)؛ بنابراین، در مسئله حمایت از افراد مجرد، تکلیف دولت فراتر از رفع تبعیض‌های آشکار (دفع ضرر) است. دولت باید همچون ولی دلسوز عمل کند و با نظارت بر آسیب‌های ساختاری (مانند فشارهای اقتصادی و روانی) سیاست‌ها را به‌سمت تسهیل تشکیل خانواده برای همه و تأمین حمایت‌های جایگزین برای کسانی که در این مسیر نیستند هدایت کند و به‌دنبال تأمین «سعادت» و «رفع ذلت» از تمام شهروندان باشد. این همان فراتر رفتن از «لاضرر» و حرکت به‌سوی «اقامه قسط» و تأمین مصالح عمومی تحت چتر ولایت است (طبرسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۲: ۴۹۶-۴۹۸).

بر این اساس، تکلیف تسهیل ازدواج تنها وظیفه سلبی (ایجاد نکردن مانع) نیست، بلکه تکلیفی ایجابی و فعالانه است. این تکلیف از چند خاستگاه نشئت می‌گیرد:

۱. تکلیف ناشی از ولایت: به‌عنوان ولی جامعه، حکومت موظف به ایجاد زمینه‌های مساعد

برای تحقق احکام مهمی مانند ازدواج است (منتظری، ۱۴۰۹ ق، ج ۱: ۲۹۵-۳۰۰).

۲. تکلیف ناشی از قاعده «العاده محکمه» (نجفی کاشف الغطاء، ۱۳۵۹، ج ۱: ۳۱): این قاعده فقهی برگرفته از بنای عقلا و سیره عقلاست و مفاد آن این است که هر رویه، رسم یا شیوه‌ای که میان خردمندان یک جامعه به صورت مستمر و معقول جریان یابد و شارع مقدس آن را ردع (نهی) نکرده باشد، نزد شارع نیز حجت و معتبر خواهد بود. از مستندات این قاعده می‌توان به آیه شریفه «خذ العفو و أمر بالعرف» (اعراف، ۱۹۹)، روایات متعدد امضایی سیره عقلا و نیز بنای عقلا در تمام اعصار اشاره کرد. بر این اساس، هنگامی که عقلای عالم و سیره مستمر مسلمین، حمایت از تشکیل خانواده را به منزله یک وظیفه عمومی حکومت می‌پذیرند، این سیره عقلایی «محکمه» (الزام‌آور) و برای حاکم اسلامی نیز الزام‌آور می‌شود (لنکرانی، ۱۴۱۶ ق: ۱۴)؛ به عبارت دیگر، قاعده مذکور پلی ارتباطی میان عرف عقلایی و تکلیف شرعی-حکومتی ایجاد می‌کند.

۳. تکلیف ناشی از «نظم عمومی اسلامی» (امامی، بی‌تا، ج ۱: ۲۲۲): ازدواج شالوده نظم عمومی مطلوب در جامعه اسلامی است. حکومت به منزله نخبهان این نظم موظف به حفظ و تقویت آن از طریق تسهیل تشکیل خانواده است (شهید صدر، ۱۴۲۵ ق: ۱۲۳-۱۲۵)؛ در نتیجه، قصور در این تکلیف ایجابی تنها «ترک فعل» ساده نیست، بلکه تخلف از غرض ولایت و نقص در اقامه عدالت اجتماعی به‌شمار می‌آید. این دیدگاه مبنای فقهی مسئولیت دولت را از «مسئولیت قهری ناشی از ضرر» به «مسئولیت قراردادی ناشی از عهد ولایت» نیز تعمیم می‌دهد و آن را مستحکم‌تر می‌کند.

۲. مسئولیت مدنی نهادهای حاکمیتی در حقوق موضوعه ایران

در نظام حقوقی ایران، مسئولیت مدنی نهادهای حاکمیتی اغلب در ماده ۱۱ قانون مسئولیت مدنی مصوب ۱۳۳۹ بیان شده است. این ماده با تأثیرپذیری از حقوق فرانسه، میان «اعمال حاکمیت» و «اعمال تصدی‌گری» تفکیک قائل شده و دولت را در اعمال حاکمیت (اقداماتی که برای تأمین منافع اجتماعی طبق قانون به‌عمل آید) از مسئولیت مبرا دانسته است (زرگوش، ۱۴۰۰، ج ۱: ۴۷۴).

این تفکیک با چالش‌های نظری و عملی متعددی روبه‌روست؛ ابهام در تعریف و تحدید این دو مفهوم تعارض با اصل تساوی همگان در برابر قانون (اصل ۱۹ قانون اساسی) و ایجاد بی‌پاسخی حقوقی برای زبان‌دیدگان از اقدامات ضررآفرین دولت این نگرش می‌تواند منجر به مصونیت گسترده دولت شود، حال آنکه فلسفه وجودی حکومت اسلامی براساس نصوص دینی و

از جمله حدیث «السلطان ولی من لا ولی له» (نراقی، ۱۴۱۲ ق: ۵۳۶؛ شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج ۷: ۱۴۷؛ یزدی، ۱۴۲۸، ج ۲: ۸۲۷) ولایت و تکلیف‌مداری است، نه فقط حق‌مداری و مصونیت. اختیارات حاکم اسلامی (اعم از معصوم یا فقیه جامع‌الشرایط) برای اداره جامعه و تأمین مصالح مردم است و این اختیارات همواره مقید به رعایت عدالت و نفی ضرر است (منتظری، ۱۴۰۹، ج ۱: ۲۵۲).

متن ماده ۱۱: «اعمال حاکمیت دولت هرگاه اقداماتی که برحسب ضرورت برای تأمین منافع اجتماعی طبق قانون به عمل آید و موجب ضرر دیگری شود دولت مجبور به پرداخت خسارت نخواهد بود». این ماده با ایجاد تمایز حقوقی سرنوشت‌ساز مسئولیت دولت را منوط به نوع فعالیت آن کرده است. بر این اساس، اگر عمل دولت در زمره «اعمال حاکمیت» (اقدامات ضروری برای تأمین منافع اجتماعی طبق قانون) باشد، حتی اگر موجب ضرر به فرد یا گروهی شود، دولت مسئولیتی برای جبران ندارد. این حکم در ظاهر مصونیتی گسترده برای دولت در عرصه سیاست‌گذاری و اعمال قدرت عمومی ایجاد می‌کند. مسئله محوری این است که آیا تکلیف تسهیل ازدواج جوانان - که در اصول قانون اساسی (مانند اصول ۱۰ و ۲۱) و قوانین عادی آمده است - ذیل همین «اعمال حاکمیت» مصون از مسئولیت قرار می‌گیرد؟ پاسخ به این پرسش مستلزم خروج از تفسیر تحت‌اللفظی و ایستا و حرکت به سوی تفسیری نظام‌مند و غایت‌نگر است. این تفسیر باید بر چند رکن استوار باشد:

رکن اول: حاکمیت و تقدم اصول بنیادین قانون اساسی

از منظر تئوری سلسله‌مراتب قواعد حقوقی، قوانین عادی باید در ذیل و در جهت تحقق اصول قانون اساسی تفسیر و اجرا شوند. قانون اساسی، به منزله عالی‌ترین سند حقوقی، تجلی‌گاه غایات و ارزش‌های اساسی نظام است. اصولی مانند حمایت از خانواده (اصول ۱۰ و ۲۱) و نفی اضرار (اصل ۴۰) معیار نهایی سنجش اعتبار تفسیرهای مختلف از قوانین عادی، از جمله ماده ۱۱ قانون مسئولیت مدنی، به شمار می‌روند؛ بنابراین، هر قرائتی از این ماده که به دولت اجازه دهد با استناد به مصونیت اعمال حاکمیت، از انجام تکالیف مسلم خود در قبال تشکیل خانواده شانه خالی کند یا موجد ضرری گسترده شود، به دلیل نقض سلسله‌مراتب هنجاری و تعارض با اصول فوق‌الذکر بی‌اعتبار است. این رکن راه را برای تفسیری از ماده ۱۱ می‌گشاید که در خدمت تحقق غایات قانون اساسی باشد.

رکن دوم: توسعه مفهومی و پذیرش «تصدی‌گری اجتماعی» به منزله قلمرو مسئولیت در نظام حقوقی سنتی، مسئولیت مدنی دولت تنها در قبال کارهای تجاری (مانند خرید و فروش) پذیرفته می‌شد، اما در برابر اقدامات حاکمیتی (مانند قانون‌گذاری یا اداره کشور) مصونیت

داشت. این تقسیم‌بندی قدیمی نمی‌تواند وظایف حمایتی و خدماتی گسترده دولت امروز - مانند برنامه‌ریزی برای تسهیل ازدواج - را پوشش دهد؛ چراکه اقداماتی مانند پرداخت وام ازدواج، ساخت مسکن ملی یا راه‌اندازی مراکز مشاوره خانواده نه کار تجاری هستند و نه اقتدار حاکمیتی محض، بلکه خدمات عمومی غیرانتفاعی محسوب می‌شوند که هدفشان اداره بهتر جامعه است؛ بنابراین باید محدوده مسئولیت دولت را گسترش داد و مفهومی به نام «تصدی‌گری اجتماعی» را به رسمیت شناخت. بر این اساس، هنگامی که دولت در انجام وظایف خدماتی و حمایتی خود در حوزه عمومی - مانند اجرای قانون تسهیل ازدواج - کوتاهی کند، این کار دیگر تحت پوشش مصونیت حاکمیتی قرار نمی‌گیرد، بلکه در چارچوب «تصدی‌گری اجتماعی» مسئولیت‌آور قرار می‌گیرد و دولت نیز باید پاسخ‌گو باشد. این نگاه هم با واقعیت کنونی اداره کشور و هم با مسئولیت‌پذیری مورد انتظار از حکومت اسلامی هم‌خوانی دارد.

رکن سوم: تکلیف‌محوری به‌منزله مبنا و فلسفه مسئولیت در فقه حکومتی

در عمیق‌ترین لایه تحلیل، مسئولیت مدنی دولت در نظام اسلامی، ریشه در نقض تکلیف ناشی از ولایت دارد. اختیارات حاکم اسلامی اختیارات ولایی برای ادای تکلیف است، نه حقی مجزا و مطلق. حدیث مشهور «السلطان ولی من لا ولی له» (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج ۷: ۱۴۷) بر این مسئولیت عامه و سرپرستی پاسخ‌گو دلالت می‌کند. هنگامی که نهادهای حاکمیتی از تکلیف تسهیل ازدواج - که در شرع، قانون اساسی و قوانین عادی بر آن تأکید شده است - غفلت یا قصور کنند، این امر نه تنها خطای اداری، که تخلف از عهد ولایی و نقض غرض از نصب ولی محسوب می‌شود. قاعده لاضرر نیز قاعده‌ای حاکم است که چنین اضرار ناروایی را نفی می‌کند و مستلزم جبران آن است (محقق داماد، ۱۴۰۶، ق، ج ۱: ۱۵۴-۱۵۵). این مبنا مسئولیت دولت را به مسئولیتی ذاتی و ناشی از گوهر ولایت تبدیل می‌کند که مستحکم‌تر از مبانی قراردادی صرف است.

بنابراین ناهماهنگی میان مسئولیت‌پذیری مدنظر از حکومت و چارچوب محدودکننده ماده ۱۱ قانون مسئولیت مدنی با اتکا به الگوی تفسیری نظام‌مند رفع‌شدنی است. این الگو با تکیه بر حاکمیت اصول قانون اساسی به‌منزله جهت‌دهنده نهایی، توسعه مفهوم تصدی به تصدی‌گری اجتماعی به‌عنوان چارچوب انطباقی با واقعیت‌های حکمرانی و تکلیف‌محوری فقهی به‌مثابه بنیاد نظری ریشه‌دار، انسجامی نوین را در نظام حقوقی ایجاد می‌کند. بر این اساس، قصور نهادهای حاکمیتی در تکلیف تسهیل ازدواج، فارغ از عنوان ظاهری عمل، به دلیل نقض تکلیف قانونی و شرعی، ایجاد ضرر جمعی و قصور در ارائه خدمت عمومی مسئولیت‌آور است. در این میان، مراجعی مانند دیوان عدالت اداری می‌توانند با استعانت از این چارچوب تفسیری، زمینه‌ساز الزام

دولت به جبران خسارت یا انجام تکلیف معوقه باشند. این رویکرد گامی ضروری به سوی تحقق حکمرانی پاسخگو، عادلانه و منطبق با مبانی اسلامی است.

۳. ضرر ناشی از تأخیر در ازدواج: خسارت مرکب و نقض حق اساسی

تحقق مسئولیت مدنی منوط به وقوع ضرری است که شرایط قانونی داشته باشد. ضرر ناشی از تأخیر در ازدواج جوانان، برخلاف بسیاری از خسارات متعارف، ماهیتی بسیط و تک‌بعدی ندارد. این ضرر از لایه‌های مختلف معنوی، مادی و اجتماعی تشکیل شده است و پیامدهای آن دامن‌دار و چندوجهی است. همین ویژگی‌ها آن را در زمره «خسارت‌های مرکب» قرار می‌دهد؛ یعنی خسارتی که در آن ابعاد گوناگون زیان (مادی، معنوی و اجتماعی) «تلازم وجودی و تأثیر» دارند و در «اجتماع اسباب» به نقض «حق مال» و «حق غیرمالی» منجر می‌شوند که در اینجا همان «حق تشکیل خانواده» است؛ یعنی حقی بنیادین و مصرح در قانون اساسی. در ادبیات حقوقی، چنین خسارتی را می‌توان با عنوان «ضرر مرکب» یا «خسارت چندوجهی» شناخت که مستلزم رویکردی ترکیبی در جبران است (کاتوزیان، ۱۳۶۹: ۸۵؛ بادینی، ۱۳۸۴: ۱۵۲).

۳-۱. ابعاد سه‌گانه خسارت مرکب

برای درک عینی‌تر ماهیت مرکب و چندلایه این ضرر می‌توان آن را در سه بعد عمده تحلیل کرد. این ابعاد از نظر مفهومی قابل تفکیک هستند، اما در عمل درهم‌تنیده‌اند و در زندگی واقعی جوانان به صورت رنج و زیان واحد و هم‌زمان تجربه می‌شوند. بررسی هر بعد گوشه‌ای از عمق فاجعه جمعی ناشی از تأخیر در ازدواج را آشکار می‌کند.

۱-۳-۱. بعد معنوی (خلل در آرامش، کرامت انسانی و سعادت وجودی)

خسارت معنوی ناشی از تأخیر در ازدواج ابعادی پیچیده و چندلایه دارد. در سطحی روان‌شناختی، فشار ناشی از احساس تنهایی، ابهام درباره آینده و اضطراب حاصل از گذر سن، آرامش روحی جوانان را مخدوش می‌کند، اما این خسارت در پرتو جهان‌بینی اسلامی، عمق و غنای معنوی بی‌نظیری می‌یابد. ازدواج در این منظومه فکری تنها یک قرارداد اجتماعی نیست، بلکه «مظهر مودت و رحمت» الهی (قرآن کریم، روم: ۲۱) و وسیله‌ای برای کسب آرامش وجودی و کمال روانی-معنوی محسوب می‌شود. این نهاد پاسخی مشروع به یکی از نیرومندترین غرایز انسانی است و تا حد «نصف دین» ارتقا یافته است (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۵: ۳۲۸)؛ بنابراین، محرومیت ساختاری جوانان از تشکیل به موقع خانواده تنها ناکامی عاطفی نیست،

بلکه نوعی محرومیت از سعادت اخروی و دنیوی و خللی در کرامت انسانی فرد است که می‌تواند حتی به احساس دوری از سنت نبوی (ص) بینجامد (مکارم شیرازی، ۱۳۹۰، ج ۱۶: ۴۵). خوشبختانه، ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی با تصریح به قابلیت جبران خسارت معنوی ابزار حقوقی لازم برای به رسمیت شناختن این بعد عمیق از ضرر را فراهم کرده است.

۲-۳-۱. بعد مادی (خلل در دارایی)

فرد مجرد از مهم‌ترین فرصت‌های اقتصادی مانند تسهیلات بانکی کم‌بهره، دسترسی به طرح‌های مسکن دولتی و برخی فرصت‌های شغلی ترجیحی محروم می‌ماند. این محرومیت‌های ساختاری سبب فشار مالی مضاعف می‌شود و توان پس‌انداز را به شدت محدود می‌کند. علاوه بر این، فشارهای روانی ناشی از تنهایی، انتظارات اجتماعی و ناامنی اقتصادی خطر اختلالاتی مانند اضطراب و افسردگی را افزایش می‌دهد. تضعیف سلامت روان نیز هزینه‌های درمانی مستقیمی از جمله مراجعه به روان‌شناس و خرید دارو ایجاد می‌کند. در نبود حامی اقتصادی، تاب‌آوری فرد در برابر شوک‌هایی مانند بیکاری یا بیماری بسیار کاهش می‌یابد و چرخه معیوبی شکل می‌گیرد؛ در نتیجه فشار اقتصادی سلامت روان را تخریب می‌کند و هزینه‌های درمان، بار مالی بیشتری تحمیل می‌کنند؛ بنابراین، تأهل در جامعه امروز به امتیازی نهادی تبدیل شده که نبود آن از هر نظر بر زندگی مجردی تأثیر می‌گذارد. این محرومیت هم در حوزه‌های مالی و حمایتی مشاهده می‌شود و هم فشار روانی و اجتماعی را افزایش می‌دهد. در نهایت نیز امنیت و رفاه فرد را به شکل چشمگیری کاهش می‌دهد.

۳-۳-۱. بعد اجتماعی-حقوقی (خلل در حق اساسی و نظم عمومی)

این بعد خسارت را از سطح فردی فراتر می‌برد و به حوزه عمومی می‌کشد. تأخیر در ازدواج درواقع تضییع «حق بر تشکیل خانواده» است. این حق تنها حق انعقاد عقد نکاح نیست، بلکه حق برخورداری از حمایت‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی لازم برای تحقق این امر است. قانون اساسی در اصول خود (مانند اصل دهم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران) این حق را به رسمیت شناخته و دولت را مکلف به حمایت از آن کرده است. از سوی دیگر، پدیده تجرد گسترده پیامدهای ناگواری برای نظم عمومی و سلامت جامعه دارد: کاهش نرخ باروری و پیری جمعیت، افزایش بالقوه آسیب‌های اجتماعی و کاهش سرمایه اجتماعی؛ بنابراین، خسارت وارده هم‌زمان متوجه فرد (در جایگاه شهروند دارای حق) و جامعه (به‌منزله کلتی که نظم و سلامت آن آسیب می‌بیند) است.

۳-۲. احراز شرایط ضرر و نقش سازنده قاعده لاضرر

خسارت مرکب ناشی از تأخیر در ازدواج، که ابعاد معنوی، مادی و اجتماعی-حقوقی دارد، واجد تمام شرایط ضرر جبران‌پذیر در مسئولیت مدنی است. بررسی این شرایط با توجه به ماهیت جمعی و غیرمستقیم خسارت نیازمند تحلیلی دقیق با اتکا به منابع فقهی و حقوقی است.

اول: مسلم بودن ضرر

ضرر باید مسلم و قطعی باشد. خسارت جمعی ناشی از تأخیر در ازدواج با استناد به آمارهای رسمی و پژوهش‌های معتبر به وضعیتی مسلم و انکارناپذیر تبدیل شده است. گزارش‌های مرکز آمار ایران و سازمان ثبت احوال کشور از افزایش مستمر «میانگین سن ازدواج» و کاهش «نرخ خالص ازدواج» حکایت دارند؛^۱ همچنین، پیامدهای معنوی و اجتماعی این پدیده شامل افزایش اضطراب، کاهش رضایت از زندگی و تضعیف سرمایه اجتماعی‌اند. این شواهد تجربی وقوع ضرر را از مرحله ادعا فراتر می‌برد و به واقعیت اجتماعی مسلمی تبدیل می‌کند که قابلیت استناد حقوقی دارد.

دوم: مستقیم بودن ضرر

در مبانی مسئولیت مدنی، به‌ویژه در رویکرد مبتنی بر قاعده تسبیب و نظریه سبب متعارف، «مستقیم بودن» به معنای بی‌واسطگی فیزیکی و فوری نیست (محقق داماد، ۱۴۰۶ ق، ج ۱: ۱۲۰؛ خسروی و سلیمانی، ۱۳۹۸: ۸۵). معیار اصلی انتساب عرفی نتیجه به فعل زیان‌بار است. قصور سیستماتیک و سازمان‌یافته نهادهای حاکمیتی در اجرای قوانین تسهیل‌کننده ازدواج (مانند تأمین نشدن اعتبارات مصوب، ایجاد بوروکراسی پیچیده یا سیاست‌گذاری اقتصادی ناسازگار با تشکیل خانواده) در نظر عرف جامعه علت مؤثر و متعارف در ایجاد «فضای کلی دشوار برای ازدواج» است. هنگامی که دولت با وعده حمایت انتظاری قانونی ایجاد می‌کند، اما از طریق ترک فعل، امکان تحقق آن انتظار را می‌گیرد، اقدام وی سبب محقق ضرر می‌شود؛ بنابراین، با وجود عوامل دیگر، تقصیر دولت به دلیل نقش کلیدی و تأثیر ساختاری آن سبب متعارف ورود این خسارت جمعی محسوب می‌شود. رابطه سببیت مستقیم نیز محرز است (انصاری و مبین، ۱۳۹۰: ۱۵).

سوم: جبران‌پذیر بودن و نقش سازنده قاعده لاضرر

۱- آمارفکت. (۱۴۰۳، آبان). آمار ازدواج و طلاق ثبت‌شده در ایران (سال ۱۳۹۱-۱۴۰۲). بازیابی‌شده در ۱ دی ۱۴۰۴، از <https://amarfact.com/statistics/marriage-and-divorce-registered-in-iran/>

پذیرش قابلیت جبران این خسارت پیچیده مهم‌ترین چالش نظری است که پاسخ آن در نقش سازنده قاعده فقهی لاضرر نهفته است. قاعده لاضرر، براساس دیدگاه‌های فقهی پیشرفته، تنها قاعده سلبی (نفی حکم ضرری) نیست، بلکه کارکردی ایجابی و سازنده دارد (محقق داماد، ۱۴۰۶ ق، ج ۱: ۱۶۰). این قاعده در مقام حکومت و فصل خصومت نه تنها احکام اولیه ضرری را نفی می‌کند، بلکه هرگونه وضعیت زیان‌بار ناروا - برای مثال ناشی از فعل یا ترک فعل، وجود قانون یا خلأ قانونی - را نیز دربرمی‌گیرد و حکم ثانویه جبران را بر آن بار می‌کند؛ به عبارت دیگر، قاعده لاضرر کشف می‌کند که شارع مقدس راضی به تبقیه ضرر ناروا نیست و ضرورت جبران را به منزله حکم ثانویه یا حکومتی اثبات می‌کند (فاضل تونی، ۱۳۷۶: ۱۲۳؛ انصاری، ۱۴۱۱ ق، ج ۲: ۱۵۵). بر این اساس، جبران نکردن کامل، به‌ویژه در ابعاد غیرمالی و معنوی، نه تنها مسئولیت را ساقط نمی‌کند، بلکه مبنایی برای توسعه شیوه‌های جبران (اعم از عینی، بدلی و معنوی) فراهم می‌آورد. قاعده حکم می‌کند که باید تا حد امکان و به شکل متعارف (مطابق با بنای عقلا) وضع پیش از ضرر اعاده یا خسارت جبران شود. این نقش سازنده پشتوانه فقهی محکمی برای الزام دولت به جبران نسبی خسارت مرکب (مانند الزام به اجرای قانون، پرداخت غرامت از بیت‌المال یا ارائه خدمات عمومی معادل) ایجاد می‌کند و مانع آن نمی‌شود که پیچیدگی خسارت بهانه‌ای برای فرار از مسئولیت شود.

بنابراین با توجه به مطالب فوق، خسارت مرکب ناشی از تأخیر در ازدواج، ۱. با اتکا به داده‌های آماری و پژوهشی مسلم است، ۲. به دلیل انتساب عرفی به قصور سیستماتیک دولت مستقیم محسوب می‌شود، ۳. با استعانت از نقش سازنده قاعده لاضرر، جبران‌شدنی تشخیص داده می‌شود. این سه شرط ارکان ضرر مطالبه‌شدنی را تکمیل و راه را برای تحقق مسئولیت مدنی نهادهای حاکمیتی هموار می‌کنند.

۴. تقصیر نهادهای حاکمیتی و احراز رابطه سببیت مبتنی بر قاعده تسبیب

تحقق مسئولیت مدنی دولت در این عرصه منوط به احراز دو رکن اساسی است: نخست، تقصیر نهاد حاکمیتی و دوم، رابطه سببیت بین این تقصیر و خسارت واردشده. در این زمینه، قاعده فقهی تسبیب و نظریه حقوقی سبب متعارف چارچوبی منسجم برای تحلیل ارائه می‌دهند. (محقق داماد، ۱۴۰۶ ق، ج ۱: ۱۱۷؛ طاهری، ۱۴۱۸ ق، ج ۲: ۲۴۷). در حقوق عمومی و فقه حکومتی، تقصیر نهاد حاکمیتی نه فقط خطای شخصی، بلکه عدول از استاندارد رفتاری مبتنی بر تکلیف است. این استاندارد از سه منبع اصلی نشئت می‌گیرد: تکالیف شرعی ناشی از ولایت (خمینی، ۱۴۳۴ ق: ۴۸)، تکالیف مندرج در قانون اساسی (اصول ۱۰ و ۲۱) و تکالیف

مصرح در قوانین عادی (مانند قانون تسهیل ازدواج)؛ بنابراین، تقصیر زمانی محقق می‌شود که نهاد حاکمیتی از انجام این تکالیف مسلم - اعم از فعل ایجابی یا ترک فعل - سر باز زند یا آن را به شکل ناقص و ناکارآمد اجرا کند. این نگاه، تقصیر را از حیطة خطای اداری شخصی فراتر می‌برد و قصور سازمانی و سیاستی را نیز دربرمی‌گیرد.

۴-۱. صور تقصیر در قوای سه‌گانه

این تقصیر در هریک از قوای سه‌گانه به صورت متمایز اما مرتبط تجلی می‌یابد.

۴-۱-۱. قوه مقننه (تقصیر تقنینی)

قوه مقننه (مجلس) با تقصیر تقنینی مواجه است. این تقصیر نه تنها در «سکوت قانون» که در وضع قوانین ناکارآمد و بدون پشتوانه اجرایی نیز متجلی می‌شود. براساس اندیشه‌های «فرمانروایی خوب» و «دولت خدمتگزار»، قانون‌گذار موظف است با توجه به مصالح عمومی و اصل تعادل قوانینی وضع کند که زبان‌بار نباشند و راه‌گشا باشند (زرگوش، ۱۳۸۹: ۵۶۸). قوه مقننه با تقصیر تقنینی در دو سطح کلیدی مواجه است که هر دو ناقص تکالیف حاکمیتی و اصول حقوقی بنیادین محسوب می‌شوند. ۱. تصویب قوانین صوری و بی‌پشتوانه اجرایی مانند قانون تسهیل ازدواج جوانان، که بدون تضمین تأمین مالی مشخص در قوانین بودجه سالانه، فقط انتظارات مشروع جامعه را تحریک می‌کند؛ سپس با اختصاص ندادن اعتبار لازم، جوانان را در وضعیت ناکامی و زیان دوگانه اقتصادی-روانی قرار می‌دهد. این رویکرد اصول عدالت و لاضرر را نقض می‌کند؛ زیرا دولت را به منزله مرجع ایجادکننده ضرر از طریق فعل (وضع قانون نمایشی) یا ترک فعل (تأمین نکردن بودجه) مسئول می‌کند (زرگوش، ۱۳۸۹: ۵۶۸).

۲. سکوت یا تأخیر طولانی در اصلاح موانع قانونی موجود، مانند پیچیدگی‌های فرساینده مقررات ثبت ازدواج یا نظام ناکارآمد مهریه، که خود به مانعی ساختاری در برابر تشکیل خانواده تبدیل شده‌اند. این ترک زبان‌بار تقنینی براساس آموزه‌های فقهی و رویه‌های حقوقی مدرن (با تأکید بر مسئولیت ناشی از سکوت قانون‌گذار) قابل پیگیری است و قانون‌گذار را نمی‌توان در برابر آسیب‌های ناشی از این بیکاری تقنینی مصون دانست (الماسی، ۱۳۹۸: ۴-۶).

۴-۱-۲. قوه مجریه (تقصیر اجرایی)

قوه مجریه (دولت و دستگاه‌های اجرایی) گسترده‌ترین عرصه تقصیر است که هم در ترک فعل و هم در سوء فعل نمایان می‌شود (الماسی، ۱۳۹۸: ۴-۶). ترک فعل شامل مواردی چون تأمین نشدن و

تخصیص نیافتن به موقع اعتبارات قانونی برای وام و مسکن جوانان، غفلت از اجرای برنامه‌های فرهنگ‌سازی مؤثر و بلندمدت و توسعه نیافتن زیرساخت‌های حمایتی مانند مهدکودک‌های ارزان و فراگیر است. سوء فعل نیز به اقدامات زیان‌بار مثبت اشاره می‌کند؛ از جمله ایجاد بوروکراسی پیچیده و دست‌وپاگیر در فرایندهای اداری، وضع آیین‌نامه‌ها و بخشنامه‌های محدودکننده‌تر از متن قانون از سوی وزارتخانه‌ها و مهم‌تر از همه اجرای سیاست‌های کلان اقتصادی (مانند سیاست‌های انقباضی پولی یا حذف یارانه‌ها) بدون ارزیابی تأثیر آن‌ها بر معیشت و قدرت ازدواج جوانان، که به شکل مستقیم هزینه تشکیل خانواده را افزایش می‌دهد.

۳-۱-۴. قوه قضائیه (تقصیر قضایی)

قوه قضائیه نقش غیرمستقیم‌تری دارد، اما قصور آن می‌تواند یکی از اسباب پیچیده مسئله باشد. این تقصیر در رویه‌های قضایی ناهمگون و بی‌ثبات در پرونده‌های خانوادگی (نفقه و مهریه) مشاهده می‌شود که پیش‌بینی‌پذیری حقوقی را کاهش می‌دهد و سبب افزایش احساس ناامنی از پیامدهای اختلاف می‌شود (صفایی و امامی، ۱۳۹۵: ۲۳۰)؛ همچنین، فرایندهای دادرسی طولانی و پرهزینه در دادگاه‌های خانواده، تعارض‌ها را تشدید می‌کند و تصویری دشوار از حل و فصل اختلافات ارائه می‌دهد. علاوه بر این، نبود برنامه‌های قضایی پیشگیرانه و ترویجی، مانند توسعه ناکافی «داوری اجباری» مؤثر قبل از دادخواهی یا کمبود «کلاس‌های آموزشی اجباری پیش از ازدواج» زیر نظر دستگاه قضایی از موارد قصور این قوه محسوب می‌شود.

مصادیق فوق نشان می‌دهد تقصیر نهادهای حاکمیتی در این حوزه امری ساختاری، سازمانی و سیاستی است (الماسی، ۱۳۹۸: ۴-۶). این قصور فقط خطای فردی نیست، بلکه ناشی از نقص در طراحی نظام، تدبیر نادرست کلان و مدیریت ناکارآمد منابع عمومی است. در مجموع این امر فضای ریسک‌پذیر و پرهزینه‌ای برای تصمیم به ازدواج ایجاد می‌کند و به عنوان علت مؤثر و متعارف خسارت جمعی تأخیر در ازدواج انتساب‌شدنی است.

۴-۲. رابطه سببیت و نظریه سبب متعارف با تأکید بر قاعده سبب

دشوارترین بخش اثبات رابطه سببیت میان تقصیر خاص یک نهاد و خسارت عمومی وارده است. در چنین مواردی، نظریه سبب متعارف و اصلی که با روح قاعده فقهی تسبیب هماهنگ است راهگشا خواهد بود (طاهری، ۱۴۱۸ ق، ج ۲: ۲۴۷). بر این اساس، از میان تمام عوامل مؤثر در ایجاد نتیجه، عاملی که به طور متعارف و عادی، سبب آن نتیجه شناخته می‌شود مسئول است (خسروی و سلیمانی، ۱۳۹۸: ۳۰).

عملکرد ناقص و قصور سیستماتیک دولت در ایفای نقش حمایتی چنین زمینه‌سازی از نظر عرفی قابل انتساب را ایجاد می‌کند. عرف جامعه وقتی می‌بیند قوانین خوب اجرا نمی‌شود، منابع کافی اختصاص نمی‌یابد یا بوروکراسی مشکل‌ساز است، این ناکارآمدی را علت مؤثر و متعارف دشواری ازدواج می‌داند؛ بنابراین، برای احراز رابطه سببیت نیازی نیست زیان دیده ثابت کند اگر فلان آیین‌نامه نبود، حتماً ازدواج می‌کرد؛ کافی است قصور دولت علت مؤثر و متعارف در ایجاد فضای کلی دشوار برای ازدواج شناخته شود. این نگاه منطبق بر اصل انتساب عرفی در قاعده تسبیب است. در صورت اجتماع اسباب (قصور هم‌زمان قوا)، با توجه به نظریه تساوی اسباب متعدی یا سنجش براساس میزان تأثیر، می‌توان مسئولیت را میان نهادهای مرتبط تقسیم کرد.

۵. راه‌های جبران خسارت و مراجع صالح رسیدگی

این عنوان به سازوکارها و مسیرهای قانونی اشاره دارد که فرد مجرد می‌تواند برای احقاق حقوق تضییع شده و جبران ضررهای ناشی از تبعیض (مالی، شغلی، اجتماعی و روانی) طی کند. این مسیر دو بخش کلیدی دارد:

۵-۱. شیوه‌های جبران: از پرداخت نقدی تا اصلاح ساختاری

با توجه به ماهیت جمعی و چندبعدی خسارت سازوکارهای جبران باید متنوع باشند:

۱. جبران عینی (الزام به انجام تکلیف یا اعاده وضع): این مؤثرترین و اصولی‌ترین روش است. مرجع قضایی نهاد متخلف را به انجام تکالیف قانونی معوقه ملزم می‌کند. اشکال آن عبارت‌اند از: صدور دستور موقت، حکم به الزام انجام فعل مشخص (مانند تأمین اعتبار مصوب) و ابطال مصوبه مزاحم. این روش پیشگیرانه و آینده‌نگر است و علت اصلی خسارت را رفع می‌کند.
۲. جبران بدلی (پرداخت معادل): در مواردی که خسارت به گروه‌های مشخص وارد می‌شود و محاسبه‌شدنی است، پرداخت غرامت نقدی مطرح می‌شود. منبع این پرداخت می‌تواند بودجه دستگاه مقصر یا بیت‌المال (بودجه عمومی) باشد. استفاده از بیت‌المال برای جبران خسارت‌های جمعی ناشی از خطای سیاستی، مبنای فقهی روشنی در قاعده «خطأ الحاكم فی البيت المال» دارد (منتظری، ۱۴۰۹ ق، ج ۱: ۲۵۲). این مبنای فقهی در سیره و روایات نیز تأیید شده است. چنان‌که از امیرالمؤمنین علی (ع) نقل شده است که درباره خطای قضات فرمودند: «قَضَى أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ (ع) أَنْ مَا أَخْطَأَتِ الْقَضَاءُ فِي دَمٍ أَوْ قَطْعٍ فَهُوَ عَلَى بَيْتِ مَالِ الْمُسْلِمِينَ» (حر عاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۲۹: ۱۴۷). این روایت نشان می‌دهد خطای نهادهای حکومتی (که قضاوت بخشی

از آن است) اگر به خسارت منجر شود، به کل نظام حکومت منتسب و جبران آن از محل بیت‌المال (که بودجه عمومی دولت تجلی امروزی آن است) صورت می‌گیرد. این اصل به طریق اولی خطای سیاستی نهادهای تقنینی و اجرایی در حوزه‌ای مانند تسهیل ازدواج را نیز دربرمی‌گیرد. در صورت اقبال به این شیوه جبران محاسبه مبلغ غرامت با بهره‌گیری از روش‌های آماری و برآورد میانگین خسارت وارنده به گروه‌های متأثر امکان‌پذیر خواهد بود. برای عملیاتی شدن این محاسبه و پرداخت سه راهکار مشخص پیشنهاد می‌شود: ۱. جبران با ارائه خدمات معادل (جبران جنسی) مانند اختصاص امتیاز ویژه در وام ازدواج، اولویت در مسکن حمایتی، معافیت‌های مالیاتی یا ارائه رایگان خدمات مشاوره و سلامت روان که هزینه هر خدمت برای دولت برآوردشده است. ۲. برآورد مبلغ سرانه با استفاده از شاخص‌های آماری؛ بدین معنا که نهاد بی‌طرفی مانند دیوان محاسبات کشور یا مرکز آمار ایران میانگین هزینه‌های اضافی تحمیل‌شده به فرد مجرد در مقایسه با فرد متأهل در بازه سنی مشخص (برای مثال ۲۵ تا ۳۵ سال) را محاسبه می‌کند. دادگاه براساس اصول انصاف و قواعد فقهی (لاضرر و قاعده انصاف و عدالت) مبلغی را به‌منزله غرامت هر فرد مقرر می‌دارد. ۳. ایجاد صندوق جبران خسارت‌های عمومی از طریق قانون خاص، که الگوی آن در حقوق ایران پیش‌تر در صندوق حمایت از بیمه‌شدگان حوادث رانندگی (مصوب ۱۳۸۷) و صندوق تأمین خسارت‌های بدنی (ماده ۵۳ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲) وجود دارد. با این توضیحات، خسارت ناشی از تأخیر در ازدواج قابل محاسبه و جبران بدلی آن عملیاتی است؛ هرچند تأکید می‌شود اولویت مطلق با جبران عینی (رفع موانع ساختاری) است و جبران بدلی تنها به‌منزله راهکار تکمیلی برای خسارت‌های انباشته گذشته پیشنهاد می‌شود.

۳. جبران معنوی: این نوع جبران اغلب از طریق تحقق جبران عینی و اجرای عدالت به‌دست می‌آید. در موارد نقض فاحش درخواست عذرخواهی رسمی نیز می‌تواند مطرح شود. نکته کلیدی اولویت مطلق جبران عینی بر جبران بدلی است. هدف نهایی نیز رفع موانع و تحقق حق تشکیل خانواده است.

۵-۲. مراجع صالح رسیدگی

پس از احراز مسئولیت مدنی نهادهای حاکمیتی، تعیین مرجع صالح برای رسیدگی و ترسیم سازوکارهای دقیق دادرسی، گام ضروری برای تحقق عملی این نظریه است. با توجه به ماهیت خاص خسارت (جمعی و غیرمستقیم) و خوانش ارائه‌شده از مسئولیت، دو مرجع اصلی صلاحیت رسیدگی دارند، هریک با قابلیت‌ها و محدودیت‌های خاص خود.

الف) دیوان عدالت اداری: مرجع تخصصی نظارت بر حاکمیت

دیوان عدالت اداری دادرس اداری تخصصی است. این دیوان براساس اصل ۱۷۳ قانون اساسی و مواد ۱۱ و ۱۳ قانون تشکیل خود، صلاحیت ذاتی برای رسیدگی به این دعاوی را دارد (قطبی، ۱۴۰۱: ۱۰۴). مزیت اصلی دیوان ابزارهای نظارتی مؤثر آن شامل «دعای ابطال» مصوبات خلاف قانون دستگاه‌های اجرایی و به‌ویژه «دعای الزام به انجام تکلیف قانونی» است که می‌تواند نهادهای متخلف را مستقیم به اجرای قوانین تسهیلگر ازدواج ملزم کند (ماده ۱۳ قانون دیوان عدالت اداری؛ قطبی، ۱۴۰۱: ۱۰۳).

با تفسیر موسع از شرط «ذی‌نفع بودن» در ماده ۱۶ قانون دیوان، امکان طرح دعا از سوی سازمان‌های مردم‌نهاد (سمن‌ها) به نمایندگی از گروه زیان‌دیده وجود دارد؛ رویه‌ای که در مواردی مانند دعاوی زیست‌محیطی پیشینه دارد (هیئت عمومی دیوان عدالت اداری، رأی شماره ۴۴۰۱۰۰۰۲۴۰۹۹۷۰۹۰۰، ۱۳۹۰: ۲۳۴). افزون بر این، در صورت احراز فوریت و خسارت جبران‌ناپذیر (مانند اتلای دوران باروری یک نسل) امکان درخواست «دستور موقت» براساس ماده ۵۳ قانون دیوان نیز مهیاست. محدودیت اصلی دیوان تمرکز صلاحیت آن بر قوه مجریه و دشواری صدور حکم به پرداخت غرامت نقدی به زیان‌دیدگان مگر در موارد خسارت مستقیم ناشی از تصمیم اداری مشخص است.

ب) دادگاه‌های عمومی حقوقی: مرجع ترمیم خسارت فردی

راحل دوم مراجعه به دادگاه‌های عمومی حقوقی بر مبنای اصل ۳۴ قانون اساسی و ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی است که حق دادخواهی فردی را به رسمیت می‌شناسد (قانون اساسی، اصل ۳۴؛ قانون مسئولیت مدنی، ماده ۱؛ کاتوزیان، ۱۳۶۹: ۲۵). در این مسیر، فرد زیان‌دیده می‌تواند با تقدیم دادخواست جبران خسارت (مادی و معنوی) علیه دستگاه مشخصی از دولت، به استناد مواد مسئولیت مدنی، درصدد احقاق حق برآید. موفقیت در این مسیر منوط به اثبات سه رکن مسئولیت، به‌ویژه احراز رابطه سببیت مستقیم و انحصاری بین قصور عمومی دولت و ضرر شخصی واردشده (مانند از دست دادن فرصت خاص ازدواج) است که با توجه به چندعاملی بودن پدیده تأخیر در ازدواج، همواره با دشواری‌های اثباتی روبه‌رو خواهد بود (حیاتی، ۱۳۹۵: ۷۵؛ خسروی و سلیمانی، ۱۳۹۸: ۹۲)؛ از این‌رو، این راه‌حل بیشتر برای موارد نادری مناسب است که خسارت، کاملاً فردی، مشخص و قابل انتساب بی‌واسطه به عمل دستگاه باشد.

ج) جمع‌بندی و راهبرد تلفیقی

با تحلیل مزایا و محدودیت‌های هریک از مراجع می‌توان دریافت که دیوان عدالت

اداری به دلیل تخصص، سرعت و داشتن سازوکار «الزام به عمل» مرجع برتر و کارآمدتر برای پیگیری این گونه دعاوی جمعی و سیاست ساخته است. هدف اصلی در این مرحله «جبران عینی» و رفع موانع ساختاری است که دیوان ابزار آن را دارد. برای تکمیل فرایند عدالت، به ویژه در زمینه «جبران بدلی» خسارت‌های انباشته گذشته می‌توان درباره ایجاد دادگاه تخصصی با صلاحیت رسیدگی به دعاوی جمعی یا توسعه صلاحیت دیوان از طریق تقنین پیشرو اندیشید؛ الگویی که در برخی نظام‌های حقوقی برای رسیدگی به خسارت‌های گسترده به کار گرفته شده است. در مجموع، فعال‌سازی ظرفیت‌های موجود دیوان عدالت اداری، گام اول و عملی‌ترین مسیر برای تحقق مسئولیت مدنی نهادهای حاکمیتی در قبال تأخیر در ازدواج جوانان است.

ع نتیجه‌گیری و پیشنهادهای راهبردی

پدیده تأخیر در ازدواج جوانان مسئله‌ای چندبعدی است که نقش قصور نهادهای حاکمیتی در آن انکارناپذیر است. این پژوهش نشان داد بر پایه مبانی فقهی مستحکم و با تفسیری منطقی از قوانین موضوعه، می‌توان برای این نهادها مسئولیت مدنی قائل شد.

۱. قاعده لاضرر با تأکید بر نفی هرگونه ضرر ناروا و پذیرش نقش سازنده آن بنیاد نظری مسئولیت دولت را حتی در فرض خلأ یا قصور فراهم می‌کند.

۲. قاعده تسبیب با تحلیل رابطه سببیت غیرمستقیم و تأکید بر انتساب عرفی ضرر، چارچوبی فقهی برای انتساب خسارت جمعی به عملکرد حکومت ارائه می‌دهد.

۳. تفکیک سنتی حاکمیت و تصدی در ماده ۱۱ قانون مسئولیت مدنی ناکارآمد است. تکالیف دولت در حوزه اجتماعی ذیل مفهوم «تصدی‌گری اجتماعی» قرار می‌گیرد و قصور در آن مصداق تقصیر است.

۴. خسارت ناشی از تأخیر ازدواج خسارت مرکب چندوجهی (معنوی، مادی و اجتماعی-حقوقی) است که حق اساسی تشکیل خانواده را نقض می‌کند.

۵. تقصیر نهادها می‌تواند تقنینی، اجرایی یا قضایی باشد و رابطه سببیت با تکیه بر نظریه سبب متعارف و انتساب عرفی در تسبیب احرازشدنی است.

۶. راه‌های جبران باید متناسب با ماهیت خسارت باشد که اولویت با جبران عینی (الزام به عمل) و در موارد خاص، جبران بدلی از بیت‌المال است. دیوان عدالت اداری مرجع صالح اصلی است.

مقایسه با یافته‌های تحقیقات مشابه: یافته‌های این پژوهش با مطالعات زرگوش (۱۴۰۰) در نقد ماده ۱۱ قانون مسئولیت مدنی هم‌سویی دارد، اما از آن فراتر است و با تکیه بر قاعده تسبیب، مسئولیت دولت در ترک فعل سیاستی را تبیین می‌کند. این مقاله قصور هم‌زمان قوای

سه‌گانه را در قالب «اجتماع اسباب» تحلیل کرده است؛ همچنین، مبانی فقهی و حقوقی جبران خسارت را نیز ارائه می‌دهد.

پیشنهادهای:

۱. توسعه رویه قضایی: قضات دیوان عدالت اداری و دادگاه‌ها با پذیرش و رسیدگی به دعاوی نمونه در این زمینه گام نخست را در ایجاد رویه‌ای پیشرو بردارند.

۲. تقنین شفاف و تکمیلی: مجلس شورای اسلامی می‌تواند با تصویب قانونی مستقل در باب «مسئولیت مدنی نهادهای حاکمیتی در قبال خسارت‌های جمعی» یا اصلاح مواد مربوط، مفاهیمی مانند «تقصیر سیاستی»، «خسارت جمعی» و «اعمال تصدی‌گری اجتماعی» را تعریف و سازوکارهای جبران را به‌وضوح بیان کند.

۳. نهادسازی: ایجاد «کمیته ملی نظارت بر اجرای سیاست‌های خانواده و جمعیت» متشکل از نمایندگان تخصصی قوا، دانشگاهیان و سمن‌ها برای پایش مستمر عملکرد دستگاه‌ها و دریافت شکایت‌ها.

۴. شفاف‌سازی مالی: پیش‌بینی شفاف منابع و ضوابط استفاده از بودجه عمومی (بیت‌المال) برای جبران خسارت‌های جمعی ناشی از قصور نهادهای، برای مثال از طریق ایجاد «صندوق جبران خسارت‌های عمومی».

پذیرش این مسئولیت نه رویکردی تقابلی، که گامی بلند به‌سوی حکمرانی مطلوب، افزایش پاسخ‌گویی، تحقق عدالت اجتماعی و تقویت مشروعیت نظام از طریق التزام عملی به تعهدات شرعی و قانونی است.

محدودیت‌های پژوهش

این تحقیق با سه محدودیت اساسی مواجه است: ۱. ماهیت نظری پژوهش؛ مقاله اغلب مبتنی بر تحلیل متون فقهی و حقوقی است و داده‌های تجربی یا آماری میدانی جدید در آن به‌کار نرفته است. ۲. چالش اثبات رابطه سببیت در دعاوی جمعی؛ با وجود تکیه بر «نظریه سبب متعارف» و «انتساب عرفی» در مقام عمل و در دادگاه، اثبات اینکه قصور یک نهاد خاص دقیقاً چه سهمی در تأخیر ازدواج فرد خاص دارد دشوار است. ۳. نبود رویه قضایی غنی؛ تاکنون دیوان عدالت اداری یا دادگاه‌های عمومی حکمی مبنی بر پذیرش مسئولیت مدنی دولت به‌دلیل قصور در تسهیل ازدواج صادر نکرده‌اند؛ بنابراین کاربرست نظریات این پژوهش نیازمند بسترسازی قضایی و تقنینی است.

منابع

- قرآن کریم.
- اصفهانی، ش. (بی تا). قاعده لا ضرر. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- امامی، ح. (بی تا). حقوق مدنی (امامی). ج ۱، تهران: انتشارات اسلامی.
- انصاری، ع. و مبین، ح. (۱۳۹۰). نظریه قابلیت انتساب در حقوق مسئولیت مدنی. پژوهش های حقوق تطبیقی، ۱۵: ۱-۲۵.
- انصاری، م. (۱۴۱۱ ق). المکاسب، ج ۲. قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری.
- بادینی، ح. (۱۳۸۴). فلسفه مسئولیت مدنی، چاپ اول. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- حر عاملی، م. (۱۴۰۹ ق). وسائل الشیعه، ج ۱-۳۰. قم: مؤسسه آل البيت (ع).
- حیاتی، ع. (۱۳۹۵). مسئولیت مدنی. تهران: میزان.
- حیاتی، ع. (۱۳۹۸). بررسی و نقد قانون مسئولیت مدنی در حقوق موضوعه کنونی ایران. پژوهشنامه انتقادی متون و برنامه های علوم انسانی، شماره ۱۲.
- خراسانی، م. ک. (آخوند). (۱۴۰۶ ق). کفایة الاصول. قم: مؤسسه آل البيت.
- خسروی، ق.، سلیمانی، ا. (۱۳۹۸). تحلیل و بررسی اجتماع اسباب. پژوهشنامه متین، ۲۱: ۷۹-۱۰۲.
- خمینی، ر. (۱۴۲۱ ق). کتاب البیع. ج ۲. قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- خمینی، ر. (۱۴۳۴ ق). ولایت فقیه (حکومت اسلامی). قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- زرگوش، م. (۱۴۰۰). مسئولیت مدنی. دولت ج ۱. تهران: میزان.
- شهید ثانی، ز. (۱۴۱۳ ق). مسالک الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام. ج ۷. قم: مؤسسه المعارف الإسلامیة.
- شهید ثانی، ز. (۱۴۱۲ ق). الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة (المحشى-سلطان

- العلماء)، ج ۱-۲. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- شهید صدر، م. (۱۴۲۵ ق). اقتصادنا. بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- صدوق، م. (۱۴۱۳ ق). من لا یحضره الفقیه. ج ۱-۴. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- صفایی، ح.، و امامی، ا. (۱۳۹۵). مختصر حقوق خانواده. تهران: بنیاد حقوقی میزان.
- طاهری، ح. (۱۴۱۸ ق). حقوق مدنی. ج ۲. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، ا. (۱۴۰۳ ق). الاحتجاج. ج ۲. مشهد: نشر مرتضی.
- فاضل تونی، م. ح. (۱۳۷۶). قاعده لاضرر و لاضرار. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- فخرالمحققین، م. (بی تا). ایضاح الفوائد فی شرح القواعد. قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- قطبی، م. (۱۴۰۱). جایگاه و صلاحیت‌های دیوان عدالت اداری در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران با نگاهی به نظرات شورای نگهبان. چاپ دوم. تهران: پژوهشکده شورای نگهبان.
- کاتوزیان، ن. (۱۳۶۹). حقوق مدنی، مسئولیت مدنی. تهران: دانشگاه تهران.
- کلینی، م. (۱۴۰۷ ق). الکافی. ج ۵. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- لنکرانی، م. (۱۴۱۶ ق). القواعد الفقهیه (للفاضل). قم: چاپخانه مهر.
- الماسی، ن. ع.، قاسمی، ح. (۱۳۹۸). نگرشی انتقادی به چالش‌های حقوق عمومی مسئولیت مدنی حاکمیت تقنینی (قوة مقننه). فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی، ۴۹ (۱)، ۱۶-۱.
- محقق داماد، م. (۱۴۰۶ ق). قواعد فقه. ج ۱. تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
- مشکینی، م. ع. (۱۴۱۸ ق). الفقه المأثور. چاپ دوم. قم: نشر الهادی.
- مکارم شیرازی، ن. (۱۳۹۰). تفسیر نمونه. ج ۱۶. چاپ چهل و دوم. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- منتظری، ح. (۱۴۰۹ ق). مبانی فقهی حکومت اسلامی. ج ۳. قم: مؤسسه کیهان.

- نجفی کاشف‌الغطا، م. (۱۳۵۹ ق). تحریر المجله. ج ۱. نجف: المكتبة المرتضوية.
- نجفی، م. (۱۳۶۲). جواهر الکلام. ج ۳۷. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- نراقی، ا. (۱۴۱۲ ق). عوائد الایام فی بیان قواعد الاحکام. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- یزدی، م. ک. (۱۴۲۸ ق). العروة الوثقی مع التعليقات. ج ۲. قم: انتشارات مدرسه امام علی بن ابی طالب (ع).
- قوانین
- قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران.
- قانون مسئولیت مدنی مصوب ۱۳۳۹.
- قانون تسهیل ازدواج جوانان.
- قانون تشکیل دیوان عدالت اداری مصوب ۱۳۸۵ با اصلاحات بعدی.
- هیئت عمومی دیوان عدالت اداری. (۱۳۹۰).
- سایت:
- ۱. آمار فکت. (آبان ۱۴۰۳). آمار ازدواج و طلاق ثبت شده در ایران (سال ۱۳۹۱-۱۴۰۲). بازیابی شده در ۱ دی ۱۴۰۴، از <https://amarfact.com/statistics/marriage-and-divorce-registered-in-iran/>